

*Втрати українського культурного фонду
під час Другої світової війни
Частина 2*

Награбовані нацистами предмети мистецтва в Баварії (public domain)

Евакуація експонатів українських музеїв на схід відбувалася відповідно до евакуаційної політики радянської влади, однією з характерних рис якої був курс на першочерговий порятунок матеріальних цінностей і ресурсів оборонного значення. Через це культурні пам'ятки, зважаючи на складні воєнні обставини, були приречені на невивезення. Ніякого загально-республіканського плану рятування художніх, історичних та наукових цінностей не існувало. Республіканські відомства опікували лише київські музеї, які їм і підпорядковувалися (Управлінню у справах мистецтва при РНК УРСР, Наркомат освіти УРСР). В інших містах України підготовка та здійснення евакуації музейних фондів покладалися на місцеві органи. Доля експонатів часто залежала від того, чи розуміло партійне й радянське

керівництво міст і областей значення збереження культурної спадщини народу [Ткаченко 1996].

Можливість підготуватися до вивезення була тільки в центральній, південній та східній частинах України. Але цю можливість виконували не надто активно. Що й не дивно, адже 1941 року радянська доктрина ґрунтувалася на принципі *«спаленої землі»* – нищити все, що може дістатися ворогу, не рахуючись із втратами. А популярна в радянській літературі теза стосовно успіхів евакуації культурних цінностей – *«усе найцінніше було врятовано»* – не відповідає дійсності. Дуже багато унікальних, рідкісних речей і збірок після відступу радянських військ залишилися в музеях напризволяще. Державні органи не використали всіх можливостей для врятування музейних фондів. Постійне зволікання з прийняттям рішень щодо початку евакуації, відмови у виділенні транспортних засобів для евакуаційних потреб музеїв, неорганізованість призводили до того, що вивезення експонатів розпочиналося незадовго до окупації міст ворогом і проходило в напівфронткових умовах. Унаслідок цього частина евакуйованих матеріалів загубилася в дорозі або зазнала пошкоджень, а деякі з колекцій трагічно загинули [Горбик, Кот 1996].

Якісній евакуації українських музеїв заважали як ці об'єктивні обставини, так і суб'єктивне ставлення військового та цивільного керівництва. Воно не цінувало культурних цінностей, навіть у їх пропагандистському сталінсько-ленінському розумінні. Так, наприклад, директору Сумського художнього музею, який хотів отримати залізничні вагони для перевезення колекцій, сказали: *«У нас тут війна, не лізьте зі своїми картинами»*. А Олександр Довженко у своїх щоденниках згадує випадок у Чернігівському історичному музеї. Через бомбардування там загорівся підвал зі скарбами XVII ст. Перший секретар обкому Федоров сказав: *«Нехай горить, не гасить!»* [Гасиджак 2014].

Харківська картинна галерея добре підготувала до евакуації свої фонди та експонати Музею Тараса Шевченка. Але транспорту для них ніхто не

надав. Директору музею Петру Кривену довелося самому домовлятися про все із залізницею. Йому дістався лише один вагон, і в результаті було вивезено 4 тис. експонатів із 35 тис. підготовлених, пізніше цей вагон з цінностями Харківського історичного музею було знищено бомбами вже у дорозі [Гасиджак 2014].

Знаменита севастопольська діорама загинула через те, що її заборонили евакуювати, мовляв, нехай піднімає бойовий дух військових. [Гасиджак 2014].

Уже в евакуації музейники також стикалися з проблемами. Складність в організації догляду та контролю за експонатами полягала в тому, що вони були розпорошені на великій території. Тому уряд і відповідні відомства УРСР направляли в міста, у яких зберігалися предмети, своїх уповноважених, а в Уфі, де перебував основний масив евакуйованих матеріалів, організували дві державні установи – Картинні фонди художніх музеїв України та Музейні фонди України Наркомату освіти УРСР, що мали забезпечити їх облік, охорону та збереження. Завдяки цим заходам цінні музейні експонати та колекції було збережено, а згодом повернено в Україну за деякими винятками.

Відправлені в евакуацію в глибокий тил СРСР українські культурні цінності опинилися в різних умовах. У районах перебування в глибокому тилу СРСР евакуйованих українських музеїв, архівів та бібліотек у більшості випадків місцеві партійні й радянські органи, виконуючи директиви вищих відповідних структур, загалом намагалися створити бодай мінімальні необхідні умови для розміщення їх фондів. Приналежність архівних установ до системи НКВС СРСР гарантувала більш-менш прийнятні умови їх перебування в місцях концентрації. Для вивезених на Схід установ АНУРСР та переміщених разом з ними пам'яток культури, зокрема частини фондів Бібліотеки АН УРСР, також було створено можливо прийнятні в часи війни умови для перебування в евакуації в Уфі. Однак ситуація з перебуванням в умовах евакуації музейних фондів України виявилася набагато складнішою

та драматичнішою. Незважаючи на отриману допомогу в розміщенні вивезених експонатів, перші місяці перебування музейних установ України в евакуації характеризувалися значними труднощами. Упродовж другої половини 1941 року, здавши фонди на збереження, вони, фактично, припинили свою роботу. Будь-які нові структури щодо організації музейної справи в умовах евакуації ще не були створені. Контроль за збереженням експонатів, облік та інвентаризація вивезеного не проводилися [Кот 1989].

Розпорошеність музейних фондів і організаційне безладдя в нагляді за ними об'єктивно призводили до нових втрат. Прибуття та розміщення у місцях зберігання українських культурних цінностей ще не гарантувало їх належної збереженості. У багатьох випадках приміщення, у яких вони розміщувалися, не охоронялися, були загромаджені ящиками в декілька ярусів, що не давало можливості проводити належні профілактичні заходи. У більшості випадків музейні фонди пакувалися в ящики та тюки поспіхом, без дотримання технологічних вимог. Твори мистецтва часто пакувалися у скрученому вигляді, музейні предмети вкладалися у ящики без індивідуальних упаковок, фактично, насипом. Багато унікальних експонатів сиріли, покривалися пліснявою, ставали здобиччю гризунів та комах. До того ж частими були випадки, коли до українських музейних фондів у місцях перебування почали ставитися як до своєї власності. Без відома українських фахівців їх розпаковували та відбирали цінні зразки для тимчасових експозицій, «позичали» для прикрашання кабінетів керівників місцевих партійних та державних органів. Траплялися й прямі випадки розкрадання фондів [Кот 2020].

Це ж стосувалося й фондів і матеріалів українських кіностудій. Зокрема, О. Довженко, повністю відсторонений від справ, в офіційному зверненні до уряду УРСР малює картини свідомого й планомірного знищення українського кінематографу восени 1941 – на початку 1942 року, яке здійснювало московське керівництво кінематографічною справою. Довженко мовою оригіналу передав висловлювання голови Всесоюзного

комітету в справах кінематографії Большакова: *«На моє зауваження про необхідність згідно постанови ЦК КП(б)У виховувати кадри української кінематографії т. Большаков заявив мені: “Сейчас нам никакие украинские кадры не нужны. Пусть воюют. Сейчас у нас нет Украины, нет ЦК и Совнаркома, и ни кадры, ни картины на украинском языке нам не нужны. Вот отберем Киев, тогда и будете снова их воспитывать”»* [Кот 2018].

Відповідно до цих слів, з Київської кіностудії розігнали українські кадри, творчі групи, які працювали над фільмами українською мовою, розформовувалися. Ще в жовтні 1941 року директор Української студії хронікально-документальних фільмів І. Корнієнко звернувся з доповідною запискою до заступника завідуючого відділом пропаганди ЦК КП(б)У Литвина, у якій вказав на спроби ліквідувати українську кінохроніку, ініційовані начальником Главку кінохроніки СРСР Васильченком. Останній дав вказівку кінопрокату не приймати продукцію української студії. Наприклад, під час її перебування в Ростові-на-Дону до місцевої студії кінохроніки надійшло розпорядження Васильченка ніяких замовлень від українських митців не приймати і ніяких робіт для них не виконувати. Матеріали, уже відзняті українськими хронікерами для Наркомату оборони, було реквізовано й передано московському «Совкиножурналу», а українським кіножурналістам не видали жодного метра плівки для подальшої роботи. В інших документах ідеться про фактичну ліквідацію українських кіностудій, звільнення українських режисерів. Київська кіностудія була злита з Туркменською, і на її основі створено Ашхабадську кіностудію. Окремі постановчі групи Київської кіностудії були об'єднані з Узбецькою кіностудією і склали основу Ташкентської кіностудії [Кот 2018, с. 181].

Що ж до тих музеїв та бібліотек, що перебували в окупації, то їх взяли під контроль спеціальні німецькі служби, зокрема підрозділи Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга. Після цього припинився відкритий грабунок експонатів, що мав місце в перші тижні окупації. Хоча практикувалася

видача мистецьких творів за розписками для кабінетів та квартир вищого начальства [Ткаченко 1996].

Співробітники Оперативного штабу здійснювали облік об'єктів культури, що ставали «власністю» Рейху, науково їх опрацьовували, намагалися сконцентрувати кращі збірки в одному місці шляхом реорганізації музеїв, влаштування виставок. Частина матеріалів окупанти вивозили до Німеччини, однак у 1941–1942 роках ці операції не були масовими і здійснювалися, як правило, таємно. Деякі з музейних експонатів під час окупації знищувалися, але переважно з ідеологічних міркувань, тобто твори та предмети мистецтва, що символізували більшовицьку владу, а також так зване дегенеративне мистецтво [Ткаченко 1996].

Певної системи в організації роботи музеїв у цей період не було. Великі відмінності в цій справі спостерігаються не тільки в різних частинах розділеної нацистами України, а й у різних містах. Це залежало від наявності фондів, кадрів, ініціативи з боку окремих представників української інтелігенції та відповідних відділів міських управ, підтримки німецької влади. Музеї мали допомагати нацистській пропаганді в ідеологічній боротьбі з більшовизмом, забезпечувати збереженість фондів, облік експонатів, бути місцем проведення «культурного дозвілля» для німецьких солдатів і офіцерів, підтримувати в національно орієнтованій інтелігенції ілюзію щодо можливості культурного відродження під німецьким керівництвом.

Найбільше музеїв під час німецької окупації діяло в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові. Усі вони певною мірою зазнали реорганізації. Змінилися назви та профілі музейних установ, ідеологічне спрямування експозицій. У деяких випадках українських співробітників замінили на німців. У Києві Центральний історичний музей було реорганізовано в Музей стародавньої історії, художні музеї були об'єднані в так званий Крайовий музей і стали його відділами. Було створено також 16 нових музейних установ. Одна з них – Музей переходової доби міста Києва – мала збирати

матеріали про нищення радянською владою пам'яток української культури, інша – Архітектурно-історичний музей – була покликана охороняти визначні архітектурні споруди та комплекси Києва.

У 1942 році кілька київських музеїв було відкрито для відвідування, але тільки для німців. У Харкові огляд музейних експозицій був дозволений і для українського населення, але німецькі та українські відвідувачі були розділені за доступними для відвідування днями [Ткаченко 1996].

Перший етап повернення та реституції (1945–1948 роки)

Вивезені німецькою окупаційною владою з України культурні цінності почали повертатися своїм законним власникам уже в ході бойових дій 1944–1945 років, коли лінія фронту перетнула кордони СРСР та почала зміщуватися далі на Захід. З цією метою в листопаді 1944 року Рада Народних Комісарів УРСР направила дві групи фахівців різного профілю та науковців до складу 2-го та 4-го Українських фронтів, а також до Румунії, яка у вересні 1944 року офіційно вийшла з війни. Їх завданням було виявляти вивезене з України промислове обладнання, а також інше майно і культурні цінності [Ткаченко 1997].

Під час просування радянських військ по території країн Східної та Центральної Європи залучені до передових частин спеціальні експертні групи виявляли та відправляли до СРСР архівні, бібліотечні та музейні фонди, зосереджені нацистами та їхніми союзниками на перевалочних базах та в спеціальних сховищах, а також покинуті у вагонах, у яких їх вивозили з України. У липні 1945 року за рішення українського уряду до Німеччини було направлено дві бригади експертів, сформовані з представників Академії наук УРСР, які мали ідентифікувати вивезене нацистами майно наукових інститутів та інших установ, що було виявлене частинами Червоної армії [Ткаченко 1997].

Так, радянськими військовиками та експертами на території Польщі в м. Кракові на залізничному вузлі було виявлено вагон з музейними

експонатами Дніпропетровського музею ім. Д. І. Яворницького та матеріалами нацистських археологічних розкопок у Подніпров'ї на території Дніпропетровської та Запорізької областей. В околицях Познані (містечках Бенгене, Міслоспавове, селі Нейдорф) офіцери Червоної армії розшукали обладнання, гербарії, насіння та інше майно Інституту ботаніки АН УРСР. Так само в районі Познані (35 км від міста) частинам 1-го Білоруського фронту вдалося виявити геологічні та біологічні карти УРСР, обладнання та книги Інституту геології АН УРСР. У м. Ратибор у Сілезії радянський майор Лунін знайшов рукописні фонди, негативи, фотографії та етнографічний архів, вивезений нацистами з відділення суспільних наук АН УРСР. На території Австрії було виявлено і вже в травні 1945 року повернуто додому частину втрачених експонатів з музеїв Одеси. Перша партія знайдених на території Німеччини українських музейних цінностей повернулася до Києва вже в березні 1945 року. Згодом з м. Цеденін, що поблизу Берліна, відправлено в Україну знайдені там 98 археологічних експонатів Харківського історичного музею. Також неподалік від Берліна в 1945 році було знайдено 12 ящиків з майном ряду музеїв з території Києво-Печерської лаври [Ткаченко 1997].

На території Румунії українські фахівці працювали як представники Союзної контрольної комісії. У грудні 1944 року до Одеси почав прибувати транспорт з майном та культурними цінностями українських музеїв і театрів. Матеріали, ідентифіковані як такі, що до війни належали одеським установам, залишалися в місті, а решту предметів культури відправляли в Київ. Зокрема, 40 цінних творів мистецтва, що прибули з Бухареста у квітні 1945 року (живопис і скульптура), були розподілені між київськими музеями українського мистецтва, російського мистецтва та західного і східного мистецтва. Проте до художніх музеїв Одеси протягом 1945 року повернулася лише незначна кількість експонатів другорядного характеру. До Одеського історико-археологічного музею тоді ж було повернуто з Румунії 42 ящики з музейними цінностями, серед яких переважали предмети нумізматики.

У цей період на шляху руху радянської армії виявлялося чимало українських архівних матеріалів та бібліотечних фондів. Розшук та ідентифікацію архівних матеріалів забезпечували спеціальні оперативні групи Головного архівного управління НКВС СРСР. До їх складу залучалися й відповідні українські фахівці, зокрема, активну участь у розшуку архівних матеріалів з України брали працівники Управління державними архівами НКВС УРСР. До цієї праці активно залучалися й співробітники обласних відділів держархівів при управліннях НКВС УРСР, особливо прикордонних областей [Ткаченко 1997, с. 193].

Головним центром концентрації архівних матеріалів, вивезених нацистами з території СРСР стало місто Опава на території окупованої Чехословаччини, де був створений Державний архів, до інфраструктури якого також входили кілька розташованих на його околицях старовинних замків. За неповними даними, до Опави нацисти перевезли щонайменше 50 вагонів з архівними фондами з території СРСР, зокрема з архівів Києва, Львова, міст Волині, Мінська, Тарту та Риги. Після грудневих бомбардувань Опави авіацією союзників у 1944 році ряд цінних матеріалів переправили далі на Захід. Проте багато архівних фондів залишилося в місцевих сховищах [Грімстед, Боряк 1992, с. 29].

Група з розшуку та повернення документальних матеріалів, вивезених німецькими окупантами з України, прибула до Чехословаччини 12 червня 1945 року. В Опаві в результаті пошукових операцій членами групи було виявлено місця зберігання документів Львівського та Миколаївського обласних державних архівів, Київського архіву давніх актів, Ризького та Мінського центральних архівів. 19 липня всі документи було звезено до залізничної станції з метою підготовки до повернення на територію СРСР. Далі група проводила пошукові дії в Празі та Подєбрадах. При цьому головну увагу приділяли архівам української еміграції на території Чехословаччини. Ними було виявлено документи Українського вільного університету, видавництва Українського національного об'єднання,

Української господарської академії. Особливий інтерес для радянської влади становило зібрання Українського історичного кабінету, яке було знайдено в архіві МВС ЧСР. Після тривалих переговорів уряд Чехословаччини 14 серпня 1945 року ухвалив рішення про передачу УРСР «на доказ дружніх стосунків наших народів, які є тепер близькими сусідами, української частини так званого Празького російського архіву». Пізніше було висловлено офіційну умову, щоб цей архів був збережений як єдиний комплекс під назвою «Український Празький архів». Матеріали Українського історичного кабінету офіційно передали представникам УРСР 4 вересня 1945 року, Вони прибули до України в жовтні того ж року в спеціальному вагоні. А загалом з Чехословаччини до СРСР вже в 1945 році повернуто 15 вагонів з українськими архівними документами. У тому числі серед них було виявлено й повернуто в Україну чотири скрині з рукописними книгами з фондів Бібліотеки АН України в Києві [Грімстед, Боряк 1992, с. 29].

Загалом, за даними П. Грімстед та Г. Боряка, уже в 1945 році до СРСР було повернуто 89 вагонів з архівними документами, вивезеними окупантами, серед яких значну частину склали архівні матеріали з України.

Проте далеко не в усіх випадках повернення знайдених радянськими військовиками та експертами українських культурних цінностей відбувалося належним чином. Мали місце і намагання привласнити українське майно іншими, найвірогідніше, загальносоюзними відомствами, і факти прямого мародерства українських культурних цінностей радянськими солдатами та офіцерами. Зокрема, у 1944–1945 роках до українського уряду надходили тривожні повідомлення, що при поверненні майна українських підприємств, установ і організацій з Румунії цілі ешелони з таким майном з невідомих причин раптово перенаправлялися до Москви. Можна припустити, що саме з такими діями була пов'язана скандальна ситуація з поверненням з Румунії до Одеського історико-археологічного музею 42 ящиків з музейними цінностями – невдовзі після отримання музеєм вантажу виявилось, що

більшість особливо цінних та унікальних нумізматичних колекцій підмінена якимось «неповноцінними речами» [Ткаченко 1997, с. 193].

У такий самий спосіб численні картини з колекції Київського музею західного та східного мистецтва й інших музеїв УРСР, які тривалий час вважалися знищеними і втраченими, опинилися в Ермітажі, куди вони відправлялися на тимчасове зберігання й ідентифікацію, яка згодом перетворилася на багатодесятирічне приховування культурних цінностей [Живкова 2017, с. 66].

Водночас уже в повоєнні роки вдалося встановити, що у 1945 році на базарі в Берліні радянський службовець, який перебував у Німеччині, придбав картину художника В. Штернберга «Італійки біля водойми», що до війни належала Київському музею російського мистецтва. Картина впродовж багатьох років після війни перебувала в нього вдома [Пелькіна, Факторович 1994].

Фіксувалися також випадки значного розкрадання музейного майна в Кенігсберзі. Так, у березні 1946 року директор Центрального сховища музейних фондів приміських палаців-музеїв Ленінграда А. Кучумов, який прибув у Кенігсберг за дорученням комітету, отримав опис запакованого майна по кожному ящику. Але по його приїзді в Кенігсберг з'ясувалося, що в приміщенні міського архіву жодних ящиків і мішків з культурними цінностями немає. Лишилася лише розбита велика (до 100 см) порцелянова ваза Імператорського порцелянового заводу, на поверхні якої містилося зображення уроку музики і яка до війни належала київському музею. Як з'ясувалося під час пізнішого розслідування, у серпні 1945 року невстановлені особи завантажили музейні й бібліотечні цінності (мова йде про 108 ящиків) на армійські вантажівки й вивезли в невідомому напрямку. Імовірно, злочин вчинили радянські командири комендатури Кенігсбергу та караульних частин, що дислокувалися в місті та здійснювали охорону приміщення архіву [Овсянов 1998, с. 67].

Таким чином, унаслідок перших кроків з розшуку й повернення в Україну втрачених унаслідок дій нацистської Німеччини та її союзників культурних цінностей у зоні дій Червоної армії виявлено й повернуто в Україну значну кількість музейних цінностей, архівних фондів та окремих цінних зібрань бібліотек України. Проте частину виявлених творів мистецтва, що походили з музеїв України, виявлених радянськими військовиками та представниками Радянської військової адміністрації в Німеччині, таємно відправляли до всесоюзних музеїв радянські військовики та цивільний персонал, що їх супроводжував, або ж їх розкрадали. Також схожі проблеми виникали при поверненні втраченого українського майна з Румунії.

Значна кількість українських культурних цінностей опинилася в американській, британській та французькій зонах окупації Німеччини. При цьому переважну більшість із них було знайдено на території зони відповідальності США, які виступали головним локомотивом повоєнних реституційних процесів. Тому діяльність Військової адміністрації США в Німеччині з передачі виявлених культурних цінностей до СРСР була особливо актуальною.

Ще в 1942 році, до початку ведення активних бойових дій союзників на території Європи, у вищому керівництві США почалося обговорення питання щодо створення корпусу фахівців, які б у взаємодії із сухопутними та військово-морськими силами займалися проблемою захисту пам'яток і творів мистецтва. У тому числі висувалася ідея, аби домагатися, щоб такі ж групи були створені в складі збройних сил Великої Британії та СРСР. Перший практичний крок у цьому напрямку було зроблено військовим керівництвом США заснуванням у м. Шарлоттсвіллі (штат Вірджинія) школи військової адміністрації, до навчальних планів якої входив інструктаж зі збереження пам'яток мистецтва. Але шлях від дискусій про доцільність створення спеціального органу, який би опікувався збереженням культурних цінностей під час бойових дій та на зайнятих союзниками територіях, а також у

подальшому – розшуком і поверненням втрачених реліквій, виявився тривалим. Лише в червні 1943 року Президент США Ф. Рузвельт затвердив створення спеціальної Американської комісії із захисту й порятунку мистецьких та історичних пам'яток у зонах бойових дій на чолі із суддею Верховного суду О. Робертсом, до складу якої мали залучатися досвідчені експерти (так звана «Комісія Робертса»). Вони ставали офіцерами служби захисту пам'яток, яка діяла при штабі головнокомандувача і мала своїх представників серед авангардних частин кожної з армій. Невдовзі цей підрозділ отримав назву спеціальної служби – Агенство «Пам'яток, образотворчих мистецтв та архівів» (Monuments, Fine Arts and Archives – MFAA), або Агенство «монументалістів». Спочатку в складі служби захисту пам'яток діяли 17 експертів. У спеціальних інструкціях для передових американських частин наводилися застереження щодо захисту культурних цінностей. А 29 грудня 1943 року головнокомандувач збройних сил США у Європі Д. Ейзенхауер видав перший загальний наказ по союзних військах, що безпосередньо стосувався охорони історичних та мистецьких цінностей і покладав відповідальність за його виконання на командний склад об'єднаних збройних сил союзників [Rothfeld 2005, с. 16].

Під егідою комісії та відповідно до мандату Агенства, перед «монументалістами» було поставлено такі завдання: звести до мінімуму мародерство та ідентифікувати награвовані нацистами предмети, надавати першу допомогу творам мистецтва й книгам, а також брати участь у відновленні та реституції культурних цінностей. Для досягнення цих цілей комісія працювала над виявленням і призначенням офіцерів і солдатів строкової служби з необхідною кваліфікацією, а також створила два комітети, завданням яких була підготовка інформації, необхідної збройним силам на місцях. Американська рада наукових товариств і Гарвардська група надали армії карти із зазначенням місць розташування культурних об'єктів і пам'ятників, яких слід уникати під час бомбардувань союзників. Агенство також надавало інформацію для ознайомлення військ з місцевою культурою,

розуміючи, що такі знання допоможуть їм ефективно захищати культурну спадщину кожної країни. Наприклад, в Італії, де Агентство розпочало свою діяльність, «монументалісти» підготували короткий опис організаційної структури італійського Міністерства культури, щоб допомогти ідентифікувати і знайти відповідальних посадових осіб, які могли б сприяти їхній роботі. Обидві групи також надали співробітникам Агентства назви та місцезнаходження сховищ, які можна було б використовувати для зберігання під час війни. Протягом короткого часу Агентство направило понад 350 осіб до 13 країн світу на «найбільше в історії полювання за скарбами» [Edsel and Witter 2010].

Послання генерала Дуайта Ейзенхауера до військ у червні 1944 року напередодні вторгнення в Нормандію також є плодом праці Гарвардської групи. У своїй промові Ейзенхауер поклав на американських солдат конкретну і життєво важливу відповідальність – вони повинні не тільки розгромити держави Осі, а й захистити культурну спадщину Європи.

У ході просування союзних військ по території Німеччини масштаби виявлення експертами культурних цінностей світового значення виявилися надзвичайними. При цьому більшість пам'яток потребували перевезення з місць переховування (часто це були сирі підвали та сховища в шахтах) і розташування їх у придатних для збереження умовах, де можливо було б проводити облік та елементарні заходи із захисту після складних умов перебування. З цією метою 20 травня 1945 року Верховне командування союзних експедиційних сил видало наказ про створення збірних пунктів, що їх передбачали розміщувати в придатних для цієї мети будівлях. Перший такий офіційний американський збірний пункт почав діяти в центрі Німеччини в м. Марбурзі. Однак кількість культурних цінностей, що були знайдені в різних частинах Німеччини, була такою великою, що стало зрозуміло – транспортувати й розміщувати їх в одному центрі концентрації просто неможливо. Тож у ході виявлення культурних цінностей почали створюватися нові збірні пункти. Зокрема, 14 червня 1945 року отримав

офіційний статус другий центральний збірний пункт – на півдні Німеччини в Мюнхені, який розмістився у величезному та просторому колишньому адміністративному центрі нацистської партії. Його очолив лейтенант Крейг Сміт. Третій збірний пункт відкрився у Вісбадені в приміщенні Земельного музею під керівництвом капітана Уолтера Фармера [Edsel 2006, с. 46].

Згодом сюди перевезли культурні цінності зі збірного пункту в Марбурзі, який припинив існування. Натомість, у м. Оффенбаху поблизу Франкфурта-на-Майні відкрився ще один пункт зосередження знайдених культурних цінностей. У ньому переважно зосереджувалася юдаїка, вивезена нацистами з окупованих країн. У Вісбадені більшість предметів становили культурні цінності, що належали німецьким власникам. Мюнхенський центральний збірний пункт став місцем концентрації головних масивів культурних цінностей, вивезених нацистами із СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Франції, Бельгії, Нідерландів та інших країн Європи [Долинський, Себта 2005, с. 619].

У вересні 1945 року американські експерти почали готувати перші передачі культурних цінностей зацікавленим сторонам. Цей процес започаткувало повернення Гентського вітваря, передача якого відбулася в Королівському палаці в Брюсселі. Звістка про цей акт сколихнула країни – жертви німецької окупації і викликала хвилю звернень щодо допуску їхніх фахівців на американські збірні пункти. У Мюнхені для представників кожної з таких країн було надано по службовому приміщенню та німцю-помічнику зі збереження пам'яток. Приналежні кожній з країн речі необхідно було вилучити із загальної маси й помістити для інвентаризації та пакування в окремі частини будівлі збірного пункту [Edsel and Witter 2010].

Загалом на Західному фронті союзницькі війська розшукали приблизно 1500 сховищ, у яких нацисти зберігали награбоване [Rothfeld 2005, с. 21]. Утім, робота Агентства не припинилася із закінченням війни. Наприклад, після падіння Третього Рейху офіцер Агентства капітан Роберт Поузі виявив багато сховищ творів мистецтва в соляних шахтах на південь від Зальцбурга і

допоміг повернути картини та книги. У повоєнні роки, завдяки зусиллям Агентства, Рим отримав загалом 26 тис. репатрійованих предметів, Нідерланди – 78 тис., 700 тис. предметів було відправлено до Пруської державної бібліотеки в Берліні, а 153 тис. – до Франції [Smyth 1988], у СРСР було повернуто понад 280 тис. книг та інших культурних цінностей [Мазурицкий 2000]. До кінця 1949 року Агентство у співпраці із союзними військами та місцевими органами влади повернуло загалом 2,8 млн одиниць зберігання власникам у чотирнадцяти країнах або відповідальним установам чи особам, якщо первісні власники були невідомі чи померли [Rasmusse 2011, с. 91].

Однак з часом, коли стосунки між СРСР та західними союзниками погіршилися, СРСР почав звинувачувати американську сторону в саботажі та небажанні виконувати свої зобов'язання. Так, у листі до генерала Л. Клея від 5 березня 1949 року маршал В. Соколовський звернув увагу американського керівника на той факт, що за весь період з американської зони було повернуто лише близько 20 вагонів з архівними матеріалами, книгами та іншими предметами, а також одна скульптура. Соколовський зробив висновок, що американська сторона свідомо перешкоджає радянській місії з реституції і назвав таке становище неприпустимим. У відповіді американських представників зазначалося, що з американської окупаційної зони за три роки було повернуто до СРСР близько 600 тис. об'єктів – книги, цінні срібні вироби, ікони, картини, предмети релігійного культу, скульптуру. Генерал Клей відкидав звинувачення в дискримінації радянської місії та наголошував на неухильному дотриманні американськими службами процедури реституції як щодо СРСР, так і щодо місій інших 14 країн, з якими вони співпрацювали [Семиряга 1995].

Слід зазначити, що твердження американської сторони багато в чому були обґрунтованими. Загалом з американської зони окупації в період 1945–1953 років до СРСР через передачу Радянській військовій адміністрації в Німеччині (РВАН) було відправлено 17 партій вантажів. У тому числі в

період з 1945 по 1949 рік здійснено 15 передач культурних цінностей. Дві партії культурних цінностей з території СРСР додатково передали з американської зони окупації радянським представникам у 1952 та 1953 роках. Ще один акт реституції до СРСР був здійснений американським урядом уже на території США 1957 року [Кот 2020, с. 626].

Загалом, за підрахунками Агенства, до Радянського Союзу було передано 534 120 порядкових номерів предметів, що мали культурне значення (ікони, картини, книги, кераміка, скульптура, зброя, одяг та тканини, скло, порцеляна, монети та ін.). Значна частина цих культурних цінностей, за американськими даними, походила із зібрань Києва – 167 717. Це складало 31,4% усіх повернутих до СРСР реліквій. Водночас авторитетний німецький дослідник В. Айхведе припускає, що загалом приблизно 350 тис. предметів культурного та історичного значення з-поміж повернутих до СРСР, походили з України. Це становило понад 65,5% від загального числа культурних цінностей, повернутих до СРСР з американської зони окупації на території повоєнної Німеччини [Кот 2020, с. 747].

Питання реституції українських культурних цінностей із британської та французької окупаційних зон практично не висвітлено науковцями. Існують лише згадки про відправку до СРСР із британської зони окупації з монастиря Танценберг біля міст Філлах та Клагенфурт, де нацисти зосередили мільйони томів награваних книг, протягом травня 1946 – жовтня 1948 року 569 великих кошиків з тисячами книг. Переважно це були книги з приміських палаців Ленінграда, Воронежа та Києва [Кот 2020, с. 650].

Отже, під час та після Другої світової війни Сполучені Штати Америки на державному рівні виробили стратегію ставлення до культурних цінностей у зонах бойових дій та на території повоєнної Європи. Уряд США взяв на себе зобов'язання захисту та збереження об'єктів культури, предметів мистецтва й старовини, архівів і бібліотек. У тому числі США виступили одними з ініціаторів ствердження на міжнародному рівні та практичного

здійснення реституції майна, пограбованого нацистською Німеччиною та її союзниками на окупованих територіях. Особлива увага при цьому приділялася вирішенню питань реституції та передачі законним власникам переміщених з окупованих країн культурних цінностей. Проголошені урядом США принципи реституції культурних цінностей були поширені також на територію США стосовно предметів культури, що були викрадені в повоєнній Європі та незаконно переміщені на територію країни. Американська політика реституції культурних цінностей мала велике значення для України, адже переважну більшість награваних нацистами на території України пам'яток мистецтва і старовини, виявлених після війни, було знайдено в американській зоні окупації і передано представникам СРСР для повернення в Україну. Можна стверджувати, що внаслідок загальних реституційних процесів до України повернулася значна кількість втрачених культурних цінностей. Водночас наявні факти переконливо засвідчують, що під час реституції до СРСР багато визначних пам'яток культури не було повернуто українським музеям, архівам та бібліотекам, адже вони опинилися на території інших республік СРСР, особливо – у Російській Федерації. Українські культурні цінності також було виявлено після війни на території США і передано представникам СРСР для повернення законним власникам в Україні.

Джерела та література

Edsel, R. M. and Witter, B. 2010. *Monuments Men: Allied Heroes, Nazi Thieves and the Greatest Treasure Hunt in History*. London.

Edsel, Robert. 2006. *Rescuing Da Vinci. Hitler and the Nazis Stole Europe's Great Art America and Her Allies Recovered It*.

Rasmussen, C. Hans. 2011. Endangered Records and the Beginning of Professionalism Among Archivists in England 1918–1945. *Library & Information History*, 27, p. 87–103.

Rothfeld, Ann. 2005. Returning Looted European Library Collections: Historical Analysis of the Offenbach Archival Depot, 1945–1948. *A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage*, 6, no. 1, p. 14–24.

Smyth, Craig. 1988. *Repatriation of Art from the Collection Point in Munich after World War II: Background and Beginnings*.

Гасиджак, Л. 2014. Як евакуювали українські музеї в 1941-му. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/534520d4e6bc8/>.

Горбик, В., Кот, С. 1996. *Нищення археологічних, історичних та архітектурно-монументальних пам'яток України в роки Другої світової війни. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Київ.

Грімстед, П., Боряк, Г. 1992. *Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв*. Львів.

Долинський, О., Себта, Т. 2005. Нові документи з історії втрачених в роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алупці. *Архіви України*, 1. Київ, с. 579–646.

Живкова, О. 2017. *Колекція музею Ханенків: втрати та знахідки*. Матеріали науково-практичної конференції 1 липня 2016 року. Київ, с. 59–71.

Кот, С. 1989. *Збереження пам'яток історії та культури в Українській РСР в роки Великої Вітчизняної війни*. Київ, с. 4–103.

Кот, С. 2018. Битва за український кінематограф: документи, пов'язані з діяльністю Олександра Довженка під час Другої світової війни. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. Київ, с. 179–187.

Кот, С. 2020. *Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – початок XXI ст.)*. Київ.

Мазурицький, А. М. 2000. *Книжные собрания России и Германии в контексте реституционных процессов*. Москва.

Овсянов, А. 1998. *В руинах старого замка. Документальные очерки о поиске утраченных культурных ценностей*. Калининград.

Пелькіна, Л., Факторович, М. 1994. Евакуація і грабунок. Київські мистецькі цінності під час війни. *Пам'ятки України*, 1–2. Київ, с. 111–119.

Семиряга, М. 1995. *Как мы управляли Германией*. Москва.

Ткаченко, М. І. 1996. *Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945)*. Автореф. дис. <...> канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. Київ.

Ткаченко, М. І. 1997. Повернення українських культурних цінностей з Німеччини та Румунії (1944–1948 рр.). *Слов'янський світ: Міжвідомчий щорічник, присвячений XII Міжнародному з'їзду славістів*. Київ, с. 193–196.

Ілля Ткаченко

старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу виставкової роботи
Музею історії Десятинної церкви